

Kritische bijdragen

Secularisatie in Nederland, 1966-1991

(1): christelijke kerken op een keerpunt

Gérard P.P. van Tillo

In de reeks *Sociale en Culturele Studies* van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) verscheen het rapport *Secularisatie in Nederland, 1966-1991. De verandering van opvattingen en enkele gedragingen*.¹ In deze bijdrage wordt dit rapport besproken. We beginnen met een korte impressie van het onderzoek zoals dat in het rapport gepresenteerd wordt. Daarna plaatsen we enkele kanttekeningen bij het rapport. Vervolgens gaan we in op enkele aspecten met betrekking tot de geschetste ontwikkelingen die in het rapport niet of minder uitgebreid aan de orde komen.

Het rapport bevat geen nieuwe onderzoeksgegevens, maar een secundaire analyse van reeds gepubliceerd onderzoek. De twee belangrijkste gegevensbronnen zijn het project 'Culturele veranderingen in Nederland', georganiseerd door het SCP, en een internationale enquête naar godsdienstige oriëntaties uit 1991, georganiseerd door het International Social Survey Programme (ISSP), waaraan het SCP deelnam. Het SCP registreert sinds 1975 veranderingen in waarden, normen en meningen van het Nederlandse volk. In het kader van ISSP wordt in de deelnemende landen onderzoek gedaan met behulp van door de respondenten zelf in te vullen vragenlijsten, zogenaamde schriftelijke enquêtes. Bij beide projecten gaat het om longitudinale metingen. Voor de opzet en de resultaten van deze peilingen kan men de *Sociale en culturele rapporten* en de andere publikaties van het SCP raadplegen. Daarnaast wordt gebruik gemaakt van ander onderzoek, zoals van de rapporten van de European Values Study Group (EVSSG) en van andere culturele en godsdienst-sociologische publikaties.

De eigenlijke vraagstelling van *Secularisatie in Nederland, 1966-1991* is die naar de veranderingen op het gebied van kerk en godsdienst in Nederland over de genoemde periode op microniveau. Voorzover sprake is van een theoretisch kader is dat de secularisatietheorie, waarin, aldus het rapport, de macro- en mesoaspecten achterwege worden gelaten, omdat het onderzoeksmateriaal daartoe niet toereikend is. De ontwikkelingen op het gebied van kerk en godsdienst worden beschreven aan de hand van een drietal rubrieken, die ontleend zijn aan een studie van J.P. Kruijt uit 1933, namelijk het kerklidmaatschap of de kerkelijkheid, de kerkgang of kerkseheid en de levensbeschouwelijke opvattingen.² De studie is opgebouwd rond drie vragen die als het ware aan het onderzoeksmateriaal op de genoemde terreinen gesteld worden (hfst. 1). De eerste vraag is, in

hoeverre de secularisatie in Nederland gevorderd is in vergelijking met andere landen. Om deze vraag te beantwoorden wordt een internationale vergelijking uitgevoerd met de ISSP-gegevens van 1991 (hfst. 2). Een tweede onderzoeksvraag is, hoe kerkklimaat, kerkgang en een aantal levensbeschouwelijke opvattingen in Nederland op lange termijn veranderd zijn (hfst. 3 en 4). Een derde vraag is, in welke mate bepaalde religieuze denkbeelden anno 1991 voorkwamen (hfst. 5). Ten slotte volgt een samenvatting, waarin de aangetroffen levensbeschouwelijke opvattingen in een ruimere wetenschappelijke context worden geplaatst.

Het rapport komt tot enkele opmerkelijke conclusies. De kans bestaat bijvoorbeeld, dat in het jaar 2020 ongeveer drie kwart van de Nederlandse bevolking onkerkelijk zal zijn. De verwachte verdeling daarbij is: 15 procent rooms-katholiek, 6 procent Nederlands Hervormd, 3 procent gereformeerd en nog eens 3 procent overige. In 1991 was nog ruim de helft van de bevolking lid van een kerkgenootschap (57%). Ook het kerkbezoek zal sterk afnemen. In 2020 zal ongeveer 40 procent van de kerkleden de kerk bezoeken. Voor de rooms-katholieken zal bijvoorbeeld gelden, dat nog maar 10 procent eenmaal per 14 dagen naar de kerk zal gaan. Voor gereformeerde kerkleden is dit 55 procent en voor Nederlands hervormden 35 procent.

In 1991 bleek ongeveer de helft van de Nederlandse bevolking gelovig te zijn. De meeste Nederlanders beschouwen godsdienst als een privé-aangelegenheid. Voor 66 procent is het persoonlijk geweten de norm voor morele voorschriften. In vergelijking met eerder onderzoek werd een teruggang van de verzuiling geconstateerd. 35 procent van de Nederlanders zou voor hun kinderen een school op levensbeschouwelijke grondslag kiezen; 22 procent is voorstander van een confessionele partij en 6 procent wil nog verzuilde sportverenigingen.

Een indeling van de Nederlandse bevolking naar religieus profiel geeft vier hoofdgroepen te zien:

1. de van huis uit buitenkerkelijken (28% van de bevolking);
2. de ontkerkelikten, die wel religieus opgevoed zijn maar buitenkerkelijk zijn geworden (33%);
3. de randkerkelijken, d.w.z. degenen die religieus zijn opgevoed maar weinig of nooit naar de kerk gaan (28%);
4. de kerksen als degenen die frequent de kerk bezoeken (11%).

Afgezien van dit religieus profiel werd een samenhang geconstateerd tussen het hebben van religieuze opvattingen enerzijds en opleiding en leeftijd anderzijds. Hoog-opgeleiden denken het minst religieus, laag opgeleiden het meest. De hoogste leeftijdscategorie denkt religieus. Dit wordt bij lagere leeftijdscategorieën steeds minder. Het minst is dat het geval bij de categorie van 16-25 jaar.

Internationaal gezien behoort Nederland tot de landen met het laagste kerkklimaat. In vergelijking met 15 onderzochte landen is het levensbeschouwelijk klimaat uitgesproken seculier te noemen; het komt daarin overeen met Noorwegen en enigermate met West-Duitsland. Verklaringen hiervoor worden gezocht in de principiële houding van Nederlanders en de gemakkelijke manier waarop men in Nederland zijn kerkklimaat kan opzeggen. In de periode tussen 1970 en 1991 hadden de meeste uittredin-

gen plaats bij rooms-katholieken. In dezelfde periode seculariseerden opvattingen van kerkleden op een wijze dat ze momenteel over het algemeen een duidelijk contrast vormen met die van de kerkelijke leiders.

Er is een verband tussen buitenkerkelijkheid en urbanisatiegraad, met dien verstande dat de buitenkerkelijkheid in de grootste steden (meer dan 400 000) in 1975 zijn verzadigingspunt bereikt had en zich voortzette in de middelgrote steden (tussen 100 000 en 400 000). Verder is er een negatief verband tussen buitenkerkelijkheid en leeftijd. In 1991 was 72 procent van de jongeren buitenkerkelijk.

De afname van de kerkgang vertoont hetzelfde beeld als de buitenkerkelijkheid, met uitzondering van drie categorieën: de plattelandsbevolking, de Nederlanders van 31-50 jaar en de 'middengeneratie' die geboren is tussen 1930 en 1944. Bij deze categorieën is de buitenkerkelijkheid niet groot, maar de teruggang in kerkbezoek wel. Volgens de onderzoekers is in de nabije toekomst bij deze categorieën een grotere buitenkerkelijkheid te verwachten. Over het algemeen is de opeenvolging van generaties een belangrijke factor voor secularisatie. De jonge generaties zijn meer geseculariseerd dan de oudere.

De islam kan in de toekomst in Nederland de vierde zuil worden, maar zal daardoor het levensbeschouwelijk denken in Nederland toch niet gaan bepalen. Jongeren hebben verder veel belangstelling voor alternatieve levensbeschouwingen als New Age, maar slechts 15 procent van hen is actief bij deze richting betrokken.

De kerken kunnen in de toekomst nog wel enige maatschappelijke invloed hebben, met name waar zij een gemeenschappelijk standpunt innemen bij maatschappelijke problemen, zoals het vredesvraagstuk.

Het rapport heeft veel aandacht gekregen in de media en een eerste oplage was in korte tijd uitverkocht. Dit succes gunnen we alle betrokkenen van harte, maar toch lijkt het rapport meer dan het is. Het gaat in de eerste plaats niet om nieuw onderzoek, maar om bewerkingen van bestaand materiaal. Alle trends waren bekend. Wat het rapport voor veel mensen zo interessant maakt zijn waarschijnlijk de prognoses tot het jaar 2020 en de grote verschillen die dan zichtbaar worden met de huidige situatie. Een dergelijk samenvattend rapport zet bovendien veel gegevens bij elkaar, die voor niet-vakgenoten nog onbekend waren.

Het is jammer dat de betrokkenen niet wat beter op deze te verwachten populariteit hebben ingespeeld door er een goed leesbaar rapport van te maken. Want hoewel de uitgave er goed uitziet is daar wel een en ander op aan te merken. Er staan bijvoorbeeld te veel fouten in. Het gaat dan voornamelijk om fouten die blijven staan als de spellingcontrole er een paar keer overheen is geweest, zoals woorden die op de verkeerde plaats staan of er helemaal niet in thuis horen. Een ander bezwaar als het gaat om een bredere lezerskring is, dat het rapport erg technisch is. Veel van wat in de tekst gepresenteerd wordt hoort thuis in de keuken van het onderzoek en zou beter in een bijlage geplaatst kunnen worden. Ook het opnemen van veel cijfermatige gegevens in de tekst en na de betreffende hoofdstukken is voor ingewijden wel gemakkelijk, maar maakt het rapport voor de meer distante lezer niet aantrekkelijker. Anderzijds worden de gebruikte technieken niet al te uitvoerig toegelicht. Bij de loglineaire analyse van kruistabellen, de logisti-

sche regressieprognose en de grafische voorstellingen die met behulp van correspondentieanalyse werden vervaardigd, wordt weinig uitleg gegeven.

Mede daardoor suggereren de analyses en prognoses een grotere exactheid dan mogelijk is. Het is in de sociale wetenschappen niet zo gebruikelijk om zich met toekomst-scenario's bezig te houden die meer dan 25 jaar vooruit grijpen. Bij de berekeningen gaat het hier bovendien om nominale of ordinale gegevens. Bij de loglineaire analyse en de logistische regressieprognose wordt de associatiemaat λ gebruikt. Een nadeel van de λ is, dat de coëfficiënt gevoelig is voor de marginale frequentieverdelingen van de tabellen. Voorzover is na te gaan is hierop geen correctie toegepast. Verder is de vraag, of significantie nog veel zegt waar het om ongebruikelijk lage waarden van λ gaat. Ook de toetsingsgrootte χ^2 , die gevoelig is voor nulcellen, lijkt daarop niet gecorrigeerd.

Een andere kanttekening bij de wetenschappelijkheid van het rapport geldt het nogal magere theoretisch kader waarin de gegevens geplaatst zijn. Het rapport begint met een opvallend uitgebreide uiteenzetting van het begrip 'secularisatie', zodat men aanvankelijk denkt met een theoretisch doorwrocht werkstuk te doen te hebben, wat echter niet wordt waargemaakt. De uiteenzetting over secularisatie is bedoeld om toe te lichten dat de studie alleen handelt over secularisatie op microniveau, dat wil zeggen dat het onderzoek alleen betrekking heeft op opvattingen en gedragingen van individuen, en dat het mesoniveau (instituten, organisaties) en het macroniveau (landelijke structurele ontwikkelingen als verzuiling en modernisering) buiten beschouwing blijven. Los van het gegeven dat de auteurs de verzuiling expliciet wel aan de orde stellen, is deze beperking tot het microniveau ook in andere opzichten niet helemaal waar. Uit de individuele opvattingen en gedragingen worden vaker expliciet ontwikkelingen en tendensen op macroniveau afgeleid. In feite drukt de beperking tot het microniveau meer de wijze uit waarop de gegevens verzameld zijn - namelijk middels op vragen aan individuele respondenten gebaseerde enquêtes. Deze expliciete legitimering laat zich begrijpen, wanneer men bedenkt dat het bekende probleem dat bij surveys structurele ontwikkelingen afgeleid worden uit individuele gegevens, zich vooral wrekt als het gaat om bijna buitenproportioneel geëxtrapoleerde prognoses, zoals in de onderhavige analyse het geval is. Het scenario dat voor 2020 geschetst wordt is immers gebaseerd op gegevens van 1991 en eerder.

Waar in het rapport van theorie sprake is, gaat het meer om theorieconstructie in de zin van statistische verbanden tussen variabelen, en niet om een open reflectie op de vraag, waarmee de gemeten verschijnselen en ontwikkelingen in verband kunnen worden gebracht. Dit wil niet zeggen dat de gemeten invloeden en verbanden niet juist zouden zijn, maar daarmee is nog niet duidelijk van welke grotere verklaringscomplexen deze variabelen een onderdeel vormen en welke factoren daaraan als dieper liggende oorzaken en bredere noemers ten grondslag liggen. Bij een dergelijke werkwijze valt bij dit type onderzoek de naald al gauw in de diep uitgesleten groeven van de achtergrondvariabelen waarnaar in onderzoek meestal gevraagd wordt en van de elementen die in verband met secularisatie meestal genoemd worden.

De geschetste ontwikkelingen zou men ook kunnen bestuderen onder het oogpunt van

modernisering. Dan ligt de nadruk niet meer op de vraag waarom het christendom in omvang en belangrijkheid afneemt, maar op de vraag hoe het komt dat een traditionele religie uit het agrarische tijdperk zich zo lang in onze moderne maatschappij heeft kunnen handhaven, en hoe die maatschappij in toenemende mate op een andere wijze voorziet in de religieuze behoeften van haar leden. De moderniseringstheorieën waarbij men dan terecht komt, leveren andere verklaringsmodellen dan de secularisatietheorieën, en zijn daar op z'n minst een goede aanvulling op. Anderzijds stelt deze benaderingswijze meer direct de vraag naar eventuele nieuwe en eigentijdse vormen van religie en levensbeschouwing, die in het SCP rapport maar zijdelings aan de orde komen.

Uit het oogpunt van modernisering is de religieuze situatie in Nederland waarschijnlijk het beste te vergelijken met die in een staat als Koeweit, waar momenteel de 'cultural lag' tussen de traditionele islamreligie enerzijds en de wereld van de hoogwaardige olietechnologie anderzijds in een sneller tempo dan voorheen wordt ingelopen. In de westerse landen is dat moderniseringsproces meer geleidelijk verlopen, maar lijkt in deze periode van 'high tech' nu ook hier een sneller verloop te krijgen. De mogelijkheden om de natuur te beheersen zijn steeds een graadmeter geweest voor het streven naar autonomie en nemen geleidelijk de plaats in van de ideële extensies van de menselijke mogelijkheden, zoals die gestalte kregen in de traditionele religieuze systemen. Religieproductie en religieconsumptie verdwijnen dan niet onmiddellijk, maar komen gaandeweg meer in de sfeer te liggen van middelen om de situatie te beheersen en macht uit te oefenen.³ Als het maatschappelijk draagvlak voor die traditionele religie echter te klein wordt, is er als het ware geen eer meer aan te behalen en raken de oude religieuze vormen op de achtergrond.

Het is een te simpele voorstelling van zaken om ervan uit te gaan dat het secularisatieproces zich op dezelfde wijze en in hetzelfde tempo zou voltrekken als het zich nu voordoet. Nog afgezien van de mogelijkheid dat zich op de langere termijn factoren kunnen voordoen die niet te voorzien waren, kunnen kerk en geloof door het voortgaande secularisatieproces zodanig van karakter veranderen, dat daarop door de maatschappij op een andere wijze gereageerd wordt. Los van dit bijzondere effect is al eerder opgemerkt, dat de geloofwaardigheidsstructuur van de kerken met hun maatschappelijke invloed en ledental verder zal afbrokkelen.⁴

Men kan er niet zonder meer van uitgaan dat voor een verdwijnende religie een andere soortgelijke religie in de plaats komt. In dit opzicht laat de geschiedenis van de volkeren een brede waaier van mogelijkheden zien. De georganiseerde kerkelijke godsdienstigheid zoals wij die kennen in de christelijke kerken van nu is slechts één van de mogelijkheden. Tegenover de georganiseerde religie staat de situatie, waarin de religie geen onderscheiden maatschappelijke gestalte heeft gekregen, maar een aspect is van profane sociale instituties en van sociaal en individueel gedrag. In onze tijd zien we bijvoorbeeld hoe de religie goeddeels oplost in de samenleving en daar terugkomt in sociale bewegingen, rituelen en gedragingen. Soms is hierin de christelijke oorsprong nog herkenbaar aanwezig, zoals bij de vredesbeweging, de derde-wereldbeweging en andere groepen en bewegingen rond waarden die vroeger meer direct in verband gebracht werden met de christelijk godsdienst. Daarnaast zijn er de in het rapport genoemde alternatieve levensbeschouwingen als New Age en de eigen spiritualiteit van groepen en individuen, waar-

bij het meestal niet gaat om stabiele religieuze systemen, maar meer om geestelijke oriëntaties, die eerder aanvullingen en correcties vertegenwoordigen op de christelijke godsdienst, zoals een grote plaats voor het sensitieve, een grote flexibiliteit en veranderlijkheid, en de afwezigheid van alles wat te maken heeft met macht, hiërarchie, normativiteit, sancties en dwang.

Het rapport van het SCP zegt niet zoveel over de gevolgen van een vervagende christelijke invloed voor de cultuur. Uit onderzoek blijkt, dat de christelijke waarden van onze cultuur tot nu toe vooral gevoed werden door de kleiner wordende groep van belijdende christenen.⁵ Wat gebeurt er als de kerken zover ingekrompen zijn dat ze geen maatschappelijke invloed meer kunnen uitoefenen? Het rapport acht dit alleen nog mogelijk waar het om gezamenlijke standpunten van de kerken gaat. Dit is echter een moeilijke aangelegenheid. Veel zal afhangen van het beleid van de kerken in de nabije toekomst. Sociologisch gezien kunnen de christelijke culturele waarden op lange termijn het best gesauveerd worden, wanneer de kerken de processen van secularisatie en modernisering en de gevolgen daarvan op het gebied van de verschuivende normen en waarden in zich opnemen door daaraan een christelijke betekenis te geven. Ook deze variant zal leiden tot een nieuwe sociale gestalte van de religiositeit in de samenleving.

Noten

1. J.W. Becker & R. Vink (1994). *Secularisatie in Nederland, 1966-1991. De verandering van opvattingen en enkele gedragingen*. 's-Gravenhage: Sociaal en Cultureel Planbureau/Vuga.
2. J.P. Kruijt (1933). *De onkerkelijkheid in Nederland. Haar verbreiding en oorzaken. Proeve ener sociografische verklaring*. Groningen/Batavia: Noordhoff.
3. Vgl. G.P.P. van Tillo (1993). *Onder tekens van macht en schijn. Het religieuze*. Tilburg: H. Giannotten.
4. P. Berger (1967). *Het hemels baldakijn*. Utrecht: Ambo.
5. A. Felling, J. Peters & O. Schreuder (1986). *Geloven en leven. Een nationaal onderzoek naar de invloed van religieuze overtuigingen*. Zeist: Kerckebosch.